

УДК 7.038.532:002.2:091(474.5)“04/14” В.Дрьома

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДАСА ДРЬОМИ З КНИЖКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Рима ЦІЦЕНЄНЕ

*Бібліотека Литовської Академії наук,
вул. Жигимонта, 1/8, м. Вільнюс, LT-01102, Литва, тел. (370) 262-36-67*

У статті проаналізовано рукопис литовського мистецтвознавця та художника Владаса Дрьоми “Історія рукописної та стародрукованої книги Великого князівства Литовського”. В. Дрьома писав це незакінчене дослідження у 1944–1945 рр., коли працював у Білоруському музеї у Вільнюсі. Після вивчення збережених документів можна сказати, що цей рукопис є першою історією мистецтва рукописної та стародрукованої книги Великого князівства Литовського.

Ключові слова: В. Дрьома, книжкове мистецтво, історія книги, рукопис, стародрук, Велике князівство Литовське.

Колега Егле Акстінайте одного разу згадала, що в особовому фонді Владаса Дрьоми (03.12.1910 – 04.01.1995), що зберігається в Державному архіві літератури та мистецтва Литви, вона випадково виявила його рукопис з історії рукописної і стародрукованої книги Великого Князівства Литовського. Багатьом історикам архітектури, живопису і спеціалістам з охорони пам’яток відомі монографії, студії та збірники джерел мистецтвознавця, художника, графіка В. Дрьоми, але в історіографії історії книги Литви це прізвище ще жодного разу не згадувалося. У перші десятиліття незалежності Литви формувалася книгознавча школа, і для нинішніх істориків книги важлива кожна наукова робота того часу. Запитання – що ж це за рукопис? – стало приводом для подальшого дослідження.

Відомо, що під час Другої світової війни (1941–1944 рр.), В. Дрьома працював хранителем фондів Білоруського музею у Вільнюсі¹. Він завідував і архівними документами, і бібліотекою Білоруського національного товариства. Очевидно, що в умовах роботи з такою кількістю старовинних пам’яток науковець знайшов близьке його душі заняття. Про це свідчать рукописи мистецтвознавця, що зберігаються в його особовому фонді, і окремі документи в бібліотеці Литовської Академії наук. Ці нові знахідки дозволили заглибитись в особливу сферу наукових інтересів та діяльності В. Дрьоми. Серед особистих документів мистецтвознавця знайшлися два прохання, що зацікавили нас і пояснюють генезу рукопису. 20 серпня 1944 р. В. Дрьома просив прийняти його на роботу до бібліотеки Академії наук. Він хотів працювати у відділі рукописів або стародрукованої книги, оскільки писав “наукову роботу про мистецтво рукописної та друкованої книги Великого Князівства Литовського, переважно початку

¹ Державний архів літератури та мистецтва Литви (далі – ДАЛМЛ), ф. 541, оп. 1, спр. 252, арк. 1 (біографія).

* Після війни (1946–1954 рр.) ці фонди (а з ними і деякі рукописи В. Дрьоми) надійшли до Бібліотеки Литовської Академії наук, заснованої 1941 р.

16 століття, але і дещо давніших століть, наскільки це дозволить матеріал, який йому доступний”². Через півроку В. Дрьома пише нову заяву про бажання працювати в бібліотеці або у Вільнюському музеї мистецтв, де він закінчив би почату роботу “Історія рукописної і друкованої книги Великого Князівства Литовського”. Ця його студія, на його ж думку, була б особливо актуальною і цікавою у зв’язку з 400-літнім ювілеєм першої литовської книги, який припадав на 1947 р.

В особовому фонді В. Дрьоми зберігаються два архівні документи, які в огляді фонду названі як матеріал для “Історії рукописної і стародрукованої книги Великого Князівства Литовського”³, і один “Фрагмент початку задуманої студії”⁴. Це виписки, рисунки, фотографії і одиничні тексти. Вони стали основою цієї статті, завдання якої – вияснити, що нового зробив Владас Дрьома, досліджуючи історію рукописної і стародрукованої книги Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ), і чи можна його назвати одним з перших істориків мистецтва книги ВКЛ. За допомогою його рукописів, що збереглися, прослідкуємо етапи його роботи, розглянемо, що саме цікавило його в історії книги, як він збирав матеріал для дослідження, якими критеріями керувався, відбираючи книги для опису, які екземпляри книг дослідник бачив *de visu* (на власні очі).

Перший відомий нам крок В. Дрьоми в дослідженні історії книги, – це рукописний “Каталог старовинних видань бібліотеки Білоруського музею”, який він уклав до кінця 1943 р.⁵ У двох великих зошитах зареєстровано 411 одиниць книг, виданих як на території ВКЛ, так і за кордоном з кінця XV ст. до кінця XVIII ст. включно. Окрім звичних бібліографічних даних в цьому каталозі перемальовано і 857 філіграней з книг, коротко представлені і такі елементи книги як палітурки, оправки, аркуші, спосіб їх нумерації, папір, шрифт. Уже в цьому каталозі дослідник, якщо помічав подібну філігрань або шрифт, робив примітки про подібність зразків.

Майже всі виписи В. Дрьоми датовані рукою дослідника, тому нескладно встановити період його роботи. Протягом одного року (початок весни 1944 р. – весна 1945 р.) він засвоїв майже всі етапи наукової роботи: теоретичний, емпіричний і завершальний, розпочавши писати текст студії.

Згідно з наявними цитатами, теоретичний етап передбачав вивчення загальної історії книги і мистецтва, історії художнього декорування книги, особливо у Візантії і Русі, історії друку книг. Для цього він читав книги і статті литовською, російською, польською, українською, білоруською, німецькою та французькою мовами, всі, що були доступні на той час у Вільнюсі. Основну увагу дослідник приділяв історії письма і шрифтів, художнім особливостям письма, палітуркам, виготовленню книги, першим друкарям і типографіям ВКЛ. Читаючи літературу, В. Дрьома порівнював знайдену інформацію, відзначав для себе питання до прочитаного, робив зауваження і бібліографічні списки потрібних книг. У той же час він вивчав кириличну палеографію за книгою С. Ф. Карського⁶.

Емпіричний етап роботи був значно складнішим. Для історичної частини дослідження В. Дрьома зібрав інформацію з книг і статей з історії католицької та право-

² ДАЛІМЛ, ф. 541, оп. 1, спр. 252, арк. 10–11.

³ Žiemytė J. Vlado Drėmos fondas ir kelios pastabos jo autobiografijos parašėse // *Lietuvos archyvai*. – 2001. – Т. 14. – Р. 184–187; ДАЛІМЛ, ф. 541, оп. 1, спр. 25, 26.

⁴ ДАЛІМЛ, ф. 541, оп. 1, спр. 24.

⁵ Бібліотека Литовської Академії наук, відділ рукописів (далі ВР БЛАН), ф. 21-2309. Першу частину В. Дрьома закінчив до 6 серпня, другу – до 11 жовтня 1943 р.

⁶ Карский Е. Ф. *Славянская кирилловская палеография*. – Ленинград, 1928.

славної церков, про монастирі, про перші типографії і першодрукарів, про зібрання книг і бібліотеки, про палітурників, художників, меценатів, про репертуар книг ВКЛ. Але найбільша частина зібраної інформації – це описи книг і малюнки ініціальних букв, письма, палітурок, елементів декору книг. Слід мати на увазі, що під час війни було досить складно переглянути всі наявні у Вільнюсі зразки старовинної книги, а доступних рукописних книг з ВКЛ у ті часи в Литві було дуже мало, і це відбивається на кількості і репертуарі знайдених описів. Очевидно, в Білоруському музеї тоді зберігалось найбільше рукописних книг. За коротким інвентарем 1944 р. їх нараховано 62 екземпляри з XIV по XIX ст. Згідно з документами, що залишилися, зрозуміло, що В. Дрьома de visu переглянув лише 14 рукописних книг: 11 найстаровинніших екземплярів до XVI ст. і деякі художньо декоровані книги XVII–XVIII ст.

Стародрукованих книг В. Дрьома de visu описав 55 зразків. Усі вони були надруковані в XVI ст., майже усі – у Вільнюсі, але в різних друкарнях. За наявними каталогами зрозуміло, що ці переглянуті книги зберігались в Білоруському музеї та у бібліотеці Вільнюського університету (або ж вони туди потрапили після війни).

Інформацію, якої бракувало досліднику, він отримав із наявних тоді каталогів та альбомів з літографіями, з монографій та збірників статей. За книгою В. Ластовського⁷ був зроблений попередній список найдавніших рукописів території ВКЛ (це Супрасльський рукопис і Супрасльське Євангеліє, Лаврушевське Євангеліє та листи князів Гедиміна і Кейстута. З каталогів і книг Ф. Добрянського⁸, І. Свенціцького⁹, Г. К. Бугославського¹⁰ та ін. він випишував тільки описи художніх елементів книг. З альбомів “Памятники русской старины”¹¹ та “Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке”¹² В. Дрьома, поряд з описами як рукописних, так і стародрукованих книг, зробив копії літографій ініціальних букв, титульних сторінок. Основним джерелом щодо першодрукарів для дослідника стали книги Людвіка Абрамавічюса “Cztery wieki drukarstwa w Wilnie” (1925) та Петра Владімірова “Доктор Франциск Скорина, его переводы, издания и язык” (1888).

Відбір інформації та книг для студій дає можливість припустити, що ВКЛ В. Дрьома розумів як державу з територією XVI ст., а хронологічні межі роботи охоплюють X – кінець XVII ст. Але найголовнішим критерієм відбору книг став художній дизайн зразка.

Зібрані описи зразків дають змогу спостерігати наукове зростання самого дослідника. Кожен рукопис В. Дрьома детально вивчав як художник: перемальовував обкладинки, усі ініціальні букви, іноді – рядки, що завершують текст, філіграні. Якщо в книзі частина тексту починалась заставкою, то цю сторінку він перемальовував повністю. Часто поряд із перемальованими буквами й орнаментами знаходимо і коментарі В. Дрьоми про кольори, форму, якщо є палітурка – про колір і якість шкіри. Особливу увагу дослідника привернули дві рукописні книги: Євангеліє з Жухович (XV–XVI ст.) та

⁷ Ластаўскі В. *Гісторыя Беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя*. – Коўна, 1926.

⁸ *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских* / сост. Ф. Добрянский. – Вильна, 1882.

⁹ Свенцицкий И. *Початки книгопечатания на землях Украины*. [Жовква], 1924.

¹⁰ Бугославский Г. К. *Вольнские рукописные евангелии и апостолы*. – Москва, 1897.

¹¹ *Памятники русской старины в западных губерниях империи* / сост. П. Н. Батюшков. – Санкт-Петербург, 1874. – Вып. 6.

¹² *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке*. – Вильна, 1884. – Вып. 1 (1432–1548 гг.)

Євангеліє зі Мстижу (XVI ст.). Обидва прикрашені мініатюрами євангелістів, багатими заставками, а палітурка Євангелія зі Мстижу прикрашена срібним окладом зі сценою розп'яття і пластинами з портретами євангелістів. Очевидно, природа художника не дозволила втратити шанс зробити точні кольорові копії мініатюр і всього розгортку. У відділі рукописів БЛАН знайшли дев'ять таких малюнків В. Дрьоми¹³.

В описах стародрукованих видань вже знаходимо усталену структуру опису з головними елементами, які характеризують художню організацію книги. До них відносимо короткі бібліографічні дані зразка, описи титульної сторінки, “букви” (так дослідник називав шрифт), композиції сторінки, ініціалу, віньеток, заставок, друку, гравюру, аркушів та філіграней. Цьому, вочевидь, сприяло і створення згаданого вище рукописного каталогу. Але в нових описах значно детальніше обумовлені титульні сторінки: обговорюється композиція сторінки, її складові орнаменти, шрифт, рамка тощо, а деякі декоративні елементи навіть перемальовано. Описуючи шрифт, В. Дрьома звертав увагу на модуль букви, відзначав деякі деталі, як, наприклад, наскільки стерті кеглі букв. Описуючи папір, відзначав його товщину, колір і твердість. В композиції сторінки для нього важливими були співвідношення тексту і полів, ритміка рядка, у скільки і яких стовпчиків набраний текст (особливо, якщо це поема). Інколи він перемальовував цю композицію схематично. Описуючи гравюри, дослідник відзначав їх кількість у книзі, описував сюжети, форму та лінії рисунка. Також він називав виміри і складові сегменти кожної заставки, ініціалу. Розглядаючи друк книги, В. Дрьома звертав увагу на чіткість, кількість кольорів, чистоту.

Об'єм опису залежав від рівня та якості художнього оформлення книги. Серед стародруків особливу увагу привернули Литовський статут 1588 р., виданий у друкарні Мамоничів; Брестська Біблія (1563 р.) і Біблія, надрукована в Острозі Іваном Федоровим 1581 р. Детально розглянуто ініціальні букви, заставки, кінцівки, гравюри, філіграні цих книг.

В описах В. Дрьома робив не лише художню характеристику книги, але часто давав свою оцінку: чудова композиція, друк – не акуратний і т. д. Книгознавчі терміни в текстах ще різноманітніші. Але дослідник, опираючись на подібність друку, декоративних елементів, пробував встановити місце і дату видання, якщо вони не вказані на титульній сторінці. Зіставивши ці його здогади з нинішніми каталогами, бачимо, що В. Дрьома точно визначав друкарню та з інтервалом у кілька років називав дату видання. Також він відзначав і деякі особливості книг, наприклад, пунктуацію (“замість крапки – червоний грецький хрест”) і т. п.

Остання частина наукової роботи – це цілісний текст. На жаль, серед рукописів науковця ми його не знайшли. Серед усіх уривків і малюнків, у різних місцях збірки документів знайдені лише невеликі окремі тексти. Всі вони відрізняються тим, що їх аркуші мають нумерацію не цифрами, а буквами. Написані тексти дрібним почерком, оскільки це, очевидно, первинний варіант тексту – в них немало виправлень, доповнень, місцями відмічені цитати. За цими текстами можна прослідкувати і задум самого дослідження.

Найбільший текст має назву “Мистецтво книги Вільнюса”¹⁴. Він складається з 25 невеликих сторінок. На початку тексту автор визначає місце книги в мистецтві. На його думку, книжкове мистецтво процвітало від IX до XV ст., до масового друку. Книга як витвір мистецтва, на думку науковця, складається з трьох гармонійно між

¹³ ВР БЛАН, ф. 320-1275-1283. Датовані самим автором із 9 листопада 1943 р. по 27 січня 1944 р.

¹⁴ ДАЛМЛ, ф. 541, оп. 1, спр. 24, арк. 1–15.

собою поєднаних груп елементів матеріального характеру (пергамент, папір, фарба), технічного характеру (спосіб і техніка виготовлення книги) і художнього характеру (шрифт, декоративні елементи).

Коротко описавши загальну історію форми та виготовлення європейської книги від часів римлян до кінця XVI ст., В. Дрьома робив акцент на композиції сторінки, єдності тексту та ілюстрації, впливі розвитку техніки на оформлення книги. Далі дослідник запланував детальніше проаналізувати спільні елементи книжкового ансамблю: папір, фарбу, шрифт, ініціали, віньетки і заставки, ілюстрації, композицію сторінки, палітурку. Всі теми в тексті розглядаються в контексті загальноприйнятого історичного розвитку книги, крізь призму і досвід мистецтвознавця, наприклад, підкреслюється важливість матеріалу і способу виготовлення паперу для ілюстрації, розглядається хімічний склад і стійкість фарби. Але найголовніший елемент книги, на думку автора рукопису, – це шрифт, графічне та емоційне вираження книги, що відбиває її зміст. Йому повинні відповідати всі інші художні елементи книги. Про віньетки і заставки в тій частині рукопису автор не писав нічого (залишилась тільки назва), але інформацію можна знайти в частинах тексту про ілюмінацію книг¹⁵ і про палітурки¹⁶.

Мініатюру В. Дрьома розглядав із візантійських часів, приділяючи багато уваги мистецтву книги на Русі, підкреслюючи вплив античності та східної культури. На його думку, книга Західної Європи розвивалась під великим впливом Візантії. Уже в той час В. Дрьома говорив про сакральну значимість мініатюри, називав її “скороченою графічною стенографією тексту”. Розглядаючи палітурки, автор цікавився прикрасами, як виробленими на шкірі лінійкою, так і окуттям, темами орнаментів. Саме в цій частині тексту вперше зустрічаємо детальні описи палітурки книг – інвентарів XVI ст., які були написані у ВКЛ і зберігались у відділі рукописів бібліотеки Вільнюського університету. В. Дрьома зробив висновок, що книги могли належати бібліотеці Сигізмунда Августа.

Остання частина рукописного тексту (п’ять аркушів) присвячена виданням Ф. Скорини і першим друкарням ВКЛ¹⁷. Дослідник зробив мистецтвознавчі описи семи книг, надрукованих Ф. Скориною, основну увагу приділивши Біблії, виданій у Празі в 1517–1519 рр., і “Малій подорожній книжечці”, виданій у Вільнюсі 1522 р. Автор розглянув питання впливу латинського шрифту на кирилицю, підкреслив вплив Біблії Скорини на розвиток литовського, білоруського та українського друку у Несвіжі, Заблудові, Вільнюсі та Єв’ю (Вевісі).

Розглянувши весь зібраний матеріал (малюнки, описи), а також частини чернетки тексту, можна зробити висновок, що дослідник планував написати дослідження на зразок раніше виданих (і тих, що видаються тепер) ілюстрованих каталогів: перша частина – загальна, історична, а також каталог з описами художніх елементів книг, а друга частина – альбом ілюстрацій (ініціалів, письма і шрифту, мініатюр та інших елементів). Підготовану, але не закінчену роботу ми можемо сміливо назвати першою в литовській історіографії, взявши за основу два аспекти: В. Дрьома першим із литовських вчених досліджував не тільки литовську, але й іншомовну (багатомовну) книгу ВКЛ, як рукописну, так і стародруковану; інший аспект – рукопис і дотепер залишається першою роботою, присвяченою історії мистецтва книги ВКЛ у Литві.

Переклад з російської Галини МАТИС

¹⁵ Там само. – Спр. 26, арк. 144–154.

¹⁶ Там само. – Арк. 170–173.

¹⁷ Там само. – Арк. 183–186.

**VLADAS DRĚMA'S RESEARCH
OF THE BOOK ART
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA**

Rima CICĖNIENĖ

*The Library of the Lithuanian Academy of Sciences,
1/8, Žygimantų Str., Vilnius, LT-01102, Lithuania, tel. (370) 262-36-67*

The article analyses the manuscript by Lithuanian art critic and artist Vlasas Drėma “The History of Manuscript and black-letter Book of the Grand Duchy of Lithuania”. Vlasas Drėma wrote this incomplete research in 1944–1945 while working in Belarus museum in Vilnius. After studying the preserved documents, it can be stated that this manuscript is the first history of the art of manuscript and black-letter books of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: V. Drėma, book art, book history, manuscript, black-letter books, Grand Duchy of Lithuania.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛАДАСА ДРѐМЫ
ПО КНИЖНОМУ ИСКУССТВУ
В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ**

Рима ЦИЦЕНЕНЕ

*Библиотека Литовской Академии наук,
ул. Жигимонта, 1/8, г. Вильнюс, LT-01102, Литва, тел. (370) 262-36-67*

В статье проанализирована рукопись литовского искусствоведа и художника Владаса Дрѐмы “История рукописной и печатной книги Великого княжества Литовского”. В. Дрѐма писал это неоконченное исследование в 1944–1945 гг., когда работал в Белорусском музее в Вильнюсе. После изучения сохранившихся документов можно сказать, что эта рукопись – первая история искусства рукописной и старопечатной книги Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: В. Дрѐма, книжное искусство, история книги, рукопись, старопечатная книга, Великое княжество Литовское.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2008

Прийнята до друку 22.05.2009